

מכתלי בית הדין

תשובות אקטואליות בענייני חושן משפט על הפרשה

גיליון של"ח, פר' כי תשא תשפ"ו

משולחנו של הגאון רבי מנחם מנדל פומרנץ שליט"א ריש מתיבתא 'עוז והדר'

האם מותר לעובד לקחת את שיירי יריעות הבד?

לכל נדרש רק לעניינים ממוניים מסוימים, כגון פטור מתרומות ומעשרות, ואילו לענין גזל אפשר שדי בהפקר לחלק מבני אדם, אלא הדין אחד הוא, שגם לענין גזל אין הדבר נחשב הפקר אם לא הותר לכולם. אף אם הפקיר לכל העולם חוץ מאדם אחד, אין זה הפקר כלל, והנוטל ממנו הרי הוא גזלן. ראייה לכך הביא מהמעשה המפורסם בגמרא (בבא מציעא ל:): ברבי ישמעאל בן רבי יוסי, שפגע באדם שהתקשה בהרמת משאו, וביקש מרבי ישמעאל שיסייע לו כדין 'עוֹבֵב תְּעוֹבֵב עִמּוֹ', והגם שרבי ישמעאל היה פטור מלסייע וכדין 'זָקֵן וְאִינוּ לְפִי כְבוֹדוֹ', מכל מקום וכדי שלא להשיב פניו ריקם שילם לו רבי ישמעאל שכרו והפקיר את החפץ. אותו אדם חזר וזכה בו שוב, ושוב שילם לו רבי ישמעאל והפקירו, עד שאמר לו רבי ישמעאל כי הפקירו לכולי עלמא חוץ ממנו. ומבואר בגמרא שאין זה נקרא הפקר, לפי שהפקר צריך להיות שווה לכל אדם. והוסיפה הגמרא שרבי ישמעאל אמר כן רק כדי למנוע מאותו אדם לשוב ולזכות בו ולחייבו שוב לסייע בעדו. ובתוספות שם (ד"ה אפקרה) מבואר כי מטרת ההפקר הייתה למנוע מכוּשֵׁל גזל, ואם כן אף כשאדם אינו מקפיד שיוזכר אחרים אלא מקפיד על אדם אחד בלבד אין זה הפקר, והנוטל הרי זה גזלן גמור.

וכן חזר להעמיד דבריו במהדורה תנינא (סימן עז ד"ה ומה שנסתפקתם) שגם באופן שבעל הבית אינו מקפיד לא נעשה של הזוכה רק שאינו בגזל, אלא שכתב ליישב דעת הרמב"ם באופן אחר, שמאחר שבעל הבית אינו מקפיד שייקחנה כל אדם, הרי זה כייאוש בעלים וכאשר מסר ליד האשה לקידושין הרי זה שינוי רשות, וייאוש ושינוי רשות מוציאים מיד בעלים.

נמצא אפוא, שמסקנת הנודע ביהודה היא כי דין דבר שאין בעל הבית מקפיד עליו נובע מהגדרת הפקר, ורק כאשר אין הבעלים מקפיד על שום אדם שבעולם נחשב הדבר כהפקר גמור, ומותר לכל אדם ליטול ממנו בלא רשות. אולם אם יש אדם אחד בלבד שעליו הוא מקפיד, שוב אין ההפקר שווה לכל, והנוטל ממנו, אף אם הבעלים אינו מקפיד על אחרים, הרי הוא נוטל שלא כדין ויש בו משום גזל.

דעת האבני מילואים - מתורת מתנה ולא מתורת הפקר

בשו"ת אבני מילואים (סימן כה ס"ק מט) דן בדברי הנודע ביהודה הנזכרים, וכתב כי לבבו לא כן ידמה. לדבריו, אין לומר שדבר שאין בעל הבית מקפיד עליו דינו כהפקר, שהרי בהפקר אינו יכול לחזור בו מההפקר ורק יכול לחזור ולזכות לעצמו, אבל בוודאי שבעל הבית שאינו מקפיד רשאי בכל עת לחזור ולהפקיד, ואינו צריך לחזור לזכות במה שהוא שלו.

אלא שבדבר שאינו מקפיד שאחרים יזכו בו אנו דנים מתורת מתנה. שיוון שאינו מקפיד עליו, הרי זה כאילו חונן ונותן דבר מועט זה למי שיתול אותו שלא מדעתו. מתנה כזו, שהיא מתנה שתומה הניתנת בנדיבות דעת, אינה זקוקה להיות ניתנת לכל אדם דווקא, כדין הפקר,

של שלמה' שם כי משמעות דברי הברייתא היא שכל אדם רשאי ליטול את השיירים הללו, ולא רק הפועל העובד אצל בעל האבנים.

בין נסורת קטנה לגדולה

להלכה נפסק (סימן שנה סעיפים י"א) שהנסורת שהחרש מוציא במעצד, כלומר, השבבים הקטנים הנוצרים בעת השיוף, הרי אלו שלו, ואילו הנסורת הגדולה, היוצאת בכשיל, הרי היא של בעל הבית. ואם נעשתה המלאכה בביתו של בעל הבית, אף הנסורת הקטנה היא של בעל הבית, לפי שאין לבעל הבית טורח באיסוף, וממילא אינו מוחל על הנסורת לפועל. וכן בכל מלאכה ומלאכה, הכלל הוא: כל דבר שבעל הבית מקפיד עליו הוא שלו, וכל דבר שאינו מקפיד עליו הוא של הפועל. ובכל מקום שיש בו מנהג ברור, נוהגים על פי מנהג המדינה.

קידושין בדבר שאין בעל הבית מקפיד עליו

בדיני קידושין מצינו כי הנוטל חפץ שאין בעל הבית מקפיד עליו ומקדש בו, הרי זה מקודשת מספק (אבן העזר סימן כה סעיף ז'). למשל, אדם נכנס לבית חברו ונטל ממנו תמר או אגוז שאין הדרך להקפיד עליהם, והלך וקידש בהם אשה, יש לחשוש לקידושין. ובביאור הדין, כתב הבית שמואל (סקמ"ה), כי הספק נובע מהאפשרות שמא בכל זאת מקפיד הבעל הבית. ומקור הדברים ברמב"ם (הלכות אישות פ"ק ה' הלכה ח) שכתב להלכה שהיא מקודשת מספק.

דעת הנודע ביהודה - רק כשאינו מקפיד על שום אדם

הנודע ביהודה (מהדורה קמא אבן העזר סימן נט) התפלא על חידוש זה שכתב הרמב"ם, שכל נושאי כליו של הרמב"ם לא גילו לנו מקור מפורש לדבריו, ואילו לא שיצא הדבר מאת הרמב"ם שנפסקו דבריו להלכה ואין להרהר אחריהם, היה תמוה מאד מדוע יש להחשיב ספק קידושין בדבר שבעל הבית אינו מקפיד עליו, וכי מה בכך שאינו מקפיד, הלא סוף סוף כל עוד לא הפקירו בפירוש, כיצד יצא החפץ מרשותו, ואיך תיתכן קניית החפץ בלא דעתו.

בסיום דבריו הגביל הנודע ביהודה את חידושו של הרמב"ם: אף אם נאמר שדבר שאין בעל הבית מקפיד עליו נחשב כהפקר, הרי זה דווקא כשאינו מקפיד על שום אדם שבעולם. אבל אם מקפיד הוא אפילו על אדם אחד בלבד, כגון על גוי או על שונאו, שוב אין זה נחשב הפקר, ואין שום אדם רשאי לזכות בו. סברא זו מבוססת על מה שנפסק (חושן משפט סימן רענ סעיף ה) שהמפקיר לעניים בלבד ולא לעשירים, אינו הפקר, עד שיפקיר לכל. וכן כאן, אם מקפיד על אדם מסוים, הרי אין זה הפקר גמור, ולא נאמר שיתרצה בנטילתו.

עוד כתב שם שאין לומר שהצורך בהפקר השווה

מפעל האריזות הגדול שבאזור התעשייה של גוש עציון עבד ר' נתנאל פרידמן, אדם מסודר ודייקן, אשר כל יום עמד על משמרתו בין גלילי קרטון, גלילי ניילון ושקי אריזה מכל הסוגים. המפעל היה רועש תמיד, קולות המכונות וחריקות הסכינים היוו את פס הקול הקבוע של יומו. תפקידו של ר' נתנאל היה לפקח על חיתוך חומרי הגלם למידות המדויקות לפי ההזמנות - עבודה קפדנית המחייבת דיוק רב, שכן כל טעות קטנה עלולה לגרום להפסד של מאות שקלים. בין חומרי הגלם היה גם סוג מיוחד של יריעת בד סינתטית עבה, שממנה תופרים שקים גדולים המכונים בלשון אנשי המקצוע בילות. במכונה מיוחדת נחתכו יריעות הבד, נתפרו, ונארזו לפי המידה. אך כמו בכל תהליך ייצור, גם כאן היו שיירים: לאחר כל סבב חיתוך ותפירה, שדרו שאריות ארוכות וצרות של אותו בד - מעין חוטים עבים, מלבניים וארוכים, שנערמו על הרצפה בערמות ניכרות. אחת לכמה ימים היו העובדים אוספים את כל השיירים הללו לשקים גדולים, והם היו נשלחים למחזור.

ימים אחדים לפני פורים, הבחין ר' נתנאל בערמות החוטים הללו, וזכר בשכנו, ר' חנוך דייטש, מנהל חנות קטנה לעיצוב משלוחי מנות, המפורסם בשכונה ביצירתיותו ובטעמו המעודן. הוא ידע שחוטים כאלה בדיקו משמשים את ר' חנוך לקישוטי האריזות ולסרטי הקשירה.

בלבו עלתה מחשבה פשוטה: הרי מדובר בפסולת, בשיירים שנועדו להשלכה או למחזור. מה הפסד יש למפעל אם ייקח מהם מעט, ואפילו הרבה? אמנם לפני שנה ראה בעצמו כיצד אחד המנקים הערבים ניסה לקחת חבילת חוטים, ובעל הבית גער בו וגרשו מן המקום. אך מצד שני, ידע ר' נתנאל כי היחס של בעל הבית לעובדים הקבועים שונה לגמרי - ובפרט אליו, שהיה נאמן ומסור, כמעט בן בית. נדמה היה לו ברור שבעל הבית לא יקפיד עליו אם ייקח מן השיירים הללו לצורך שימוש מועיל.

ואף על פי כן, יראת שמים מנעה ממנו לפעול על פי השערות. הוא החליט לגשת אל בית ההוראה המקומי ולברר אם מותר לו לקחת את אותם חוטים בלי לשאול את רשות בעל המפעל - או שמא חייב הוא לבקש רשות מפורשת, כי אף על פי שהדבר נראה "הפקר", אולי אין זה הפקר גמור, והרי העובדה שבעל הבית גירש בעבר את המנקים הערבים מלמדת שאינו חפץ שאיש ייטול את החומר בלא רשותו.

תשובה

שיירי אבנים

בגמרא (בבא קמא קט"ז) הובאה ברייתא כי מסתתרי אבנים אין בהם משום גזל, כלומר, השברים והאבנים הנושרים בעת חיתוך האבן וניסורה אינם בכלל גזל, לפי שאין אדם מקפיד עליהם. וביאר המהרש"ל ב"ם

אלא די בכך שהבעלים גילה דעתו שאינו מקפיד.

ראיה לדבריו הביא מהגמרא בסוכה (מב:), בענין לולבים שנתערבו בבית המקדש, שתקנו חכמים שילמדו את הציבור לומר מראש: כל מי שיגיע לולבו בידו - הרי הוא שלו במתנה. והרי פשוט שבעל הלולב מקפיד על לולבו כלפי נכרי ואינו מוכן ליתנו לו, ובכל זאת מועילה המתנה לישראל אחר, שהרי מתנה אינה צריכה להיות שווה לכל אדם, מה שאין כן בהפקר. כי דוקא בהפקר שיוצא הדבר מרשותו מיד, נדרש שיהיה הפקר גמור, כמו בשמיטה שהיא הפקר לכל. אבל במתנה, שאין הדבר יוצא מרשות הנותן אלא משעה שבהא לרשות המקבל, רשאי הוא ליתנה לאדם אחד או למספר אנשים כרצונו, ואין בה צורך שיהא הדבר מותר לכל העולם.

ומסקנת האבני מילואים שהיתה הנטילה בדבר שאין בעל הבית מקפיד עליו אינו משום הפקר, אלא משום שנחשב הדבר כמתנה שבעל הבית נתרצה בה בלבד, ונתן רשות ליטול ממנו.

דבריו משתלבים יפה עם לשון הברייתא בבבא קמא (קט:), ששם נאמר כי מסתמי אבנים - מה שנופל מן האבנים אין בהם משום גזל, ואילו בהמשך נאמר לגבי מפסגי אילנות וגפנים, מנכשי זרעים ועוד ירקות - שבזמן שבעל הבית מקפיד עליהם יש בהם משום גזל, ואם אינו מקפיד הרי אלו שלו. וכתבו האחרונים (עיין מנחת ישראל, סיום מסכת בבא קמא ענף א, ועוד) לדקדק: מדוע לגבי מסתמי אבנים נאמר לשון כללית אין בהם משום גזל - שמשמע שכל אדם רשאי ליטלם, ואילו לגבי השאר נאמר רק הרי אלו שלו, משמע שרק הפועל רשאי ליטלם ולא כל אדם.

וביאר כי הדבר תלוי בטיב הפסולת. באבנים מדובר בשיירים שאין להם כל ערך, ואין בעל הבית בעולם שמקפיד עליהם, ולכן נאמר אין בהם משום גזל, שהרשות נתונה לכל אדם. מה שאין כן באילנות או בירקות, שבהם יש לפסולת חשיבות מסוימת, ויש אנשים שמקפידים עליהם, הרי אם בעל הבית מקפיד - אסור, ולא אינו מקפיד - הרי אלו שלו, כלומר של הפועל יטלם, שכן מסתבר שנוח לו לבעל הבית שהפועל יטלם, אך לא כל אדם זו.

הבחנה זו מתיישבת היטב עם שיטת האבני מילואים, הסובר שכל שאין בעל הבית מקפיד - אין זה משום הפקר, אלא משום מתנה או רשות ליטול. ומתנה אינה צריכה להיות שווה לכל, מה שאין כן לשיטת הנודע ביהודה, שסבר שהוא מדין הפקר, שאז אם מקפיד אף על אחד - שוב אין זה הפקר, ונאסר על כל אדם.

דעת הנחל יצחק - ראייה ברורה לדין הפקר

לעומת זאת, הנחל יצחק (חלק א חושן משפט סימן ו ד"ה ולענ"ד) הוכיח להדיא כשיטת הנודע ביהודה שדבר שאין בעל הבית מקפיד עליו דינו כהפקר ממש, מדברי הברייתא (פסחים ו:); סופי תאנים וסופי ענבים בזמן שאין בעל הבית מקפיד עליהן מותרין משום גזל ופטורין מן המעשר, וזה דין בהפקר שפטורים מן המעשר, ומכאן ראייה ברורה כי דין הדבר שאין הבעלים מקפיד עליו הוא מדין הפקר, שאם לא כן, מדוע יהיה פטור ממעשר. אילו היה מדובר במתנה בלבד, כהבנת האבני מילואים, לא היה מקום לפטור ממעשרות, שהרי מתנה אינה מוציאה את החפץ מדין בעלות. הרי להדיא שיטת היתר אינו מתורת מתנה אלא מתורת הפקר וכדעת הנודע ביהודה.

דעת האמרי בינה - שמועיל גם כשמקפיד על אחד

ולאידך גיסא, באמרי בינה (נדרים סימן כב ד"ה אך) כתב שניראים הדברים שאף כאשר בעל הבית מקפיד על אדם אחד - מכל מקום מועיל הדבר, דלא כשיטת הנודע ביהודה. האמרי בינה מביא לכך הוכחה מדברי הרשב"ם בבבא בתרא (נו:), שם נאמר ששותפים רשאים להעמיד בהמותיהם בחצר השותפות מפני שאין מקפידים זה על זה. מקשה הגמרא ממסכת נדרים (מה:), שמבואר כי שותפים שנדרו הנאה זה מזה אסורים להיכנס לחצר השותפות, ומוכח שבהעמדה קפדי. ומפרש הרשב"ם שאם אינם מקפידים רשאי כל אחד מהם לעמוד בחצר

חבירו, לפי שלגבי עמידה נחשב הדבר כהפקר גמור. הרי מבואר מדבריו, שאף על פי שלא הפקיר אלא לבני החצר בלבד, מכל מקום דינו כהפקר גמור לגביהם, והותר להם השימוש.

לא מתורת מתנה אלא מתורת הפקר

עם זאת, מוסיף האמרי בינה, שאף על פי שמוכח מדברי הרשב"ם ששותפים שאינם מקפידים זה על זה הפקירו זכותם זה כלפי זה, מכל מקום אי אפשר לפרש את הדבר כפי שהבין האבני מילואים, שיסוד ההיתר הוא מדין מתנה. שהרי אם ההיתר הוא מתורת מתנה, שוב אין מובנת קושיית הגמרא, שהרי במתנה זכותו של כל אחד אינה יוצאת מרשותו עד שיזכה בה חבירו, ונמצא שעל ידי עמידתו בחצר נהנה ממנו חבירו, והרי אסור למודר הנאה ליהנות ממנו. אלא בהכרח שבדבר שאין בעל הבית מקפיד עליו, טעם ההיתר הוא מתורת הפקר, ומכל מקום מוכח מדברי הרשב"ם כי גם כשמקפיד על אחרים, אם כלפי פלוני אינו מקפיד הדבר מועיל, שהרי שותפים ודאי מקפידים כלפי זרים, ורק בינם לבין עצמם אינם מקפידים, ואף על פי כן נחשב הדבר כהפקר ביניהם. וסיים כי מכל מקום צריך ביאור, שהרי אין זה הפקר לכל, ועוד שאם אינו מקפיד נחשב כהפקר, הרי אין ביד בעל הבית לחזור בו, וזה דבר תימו.

דברי הטורי אבן - אין זה הפקר ממש

בטורי אבן (מגילה ה.) הביא את דברי הגמרא על שותפים שאינם מקפידים זה על זה, שמשמע שכאשר אין מקפיד הדבר הוא כהפקר, וכתב שאין הכרח לומר שהוא הפקר ממש, אלא כך היא הסברה: כל דבר שבדרך העולם אין אנשים מקפידים עליו, אין דעת הנודע מחברו לאסרו עליו. נמצא שאין כאן דין הפקר גמור אלא גילוי דעת שאין כוונתו לאסור או להקפיד על הדבר, ועל כן מותר.

בנידון הדין - סיכום הדעות

העולה מכל המקורות, כי מקום שבו נושרת פסולת שאין בעל הבית מקפיד עליה, אף שעדיין שייכת לו ולא הפקירה בפירוש, רשאי הפועל ליטול ממנה, וזוכה בה לעצמו בקנין גמור. אולם נחלקו הפוסקים בטעם הדבר ובגבולות ההיתר. לדעת הנודע ביהודה, היתר זה נובע מדין הפקר גמור, ולכן אינו חל אלא אם כן בעל הבית אינו מקפיד כלל - לא על אדם ולא על קבוצה מסוימת. לפיכך, בנידון שבו בעל הבית גירש בעבר את העובדים הזרים כאשר נטלו מן הפסולת, הרי שהקפיד כלפי חלק מבני האדם, וממילא אין כאן הפקר גמור, והגם שמתור לו עצמו ליטול משום שאין בעל הבית מקפיד עליו, לא נעשה שלו בלא רשות מפורשת מבעל הבית.

לעומת זאת, לשיטת אבני מילואים, שאין ההיתר נובע מדין הפקר אלא מדין מתנה או רשות סתומה, הרי שבכל מקום שאין בעל הבית מקפיד בפועל - ורשאי הפועל ליטול נעשה שלו גם בלי אמירה מפורשת של בעל הבית, אף אם ידוע שמקפיד על אחרים. שכן מתנה יכולה להינתן גם לאדם אחד בלבד ואינה צריכה להיות שווה לכל.

הפקר שאינו שווה לכל

ואף שבנידון שלפנינו שבעל הבית הקפיד על העובדים הזרים, ויתכן לומר שכונתו לא היתה מחמת להקפיד על הפסולת עצמה אלא מסיבת היותם אינם יהודים, מכל מקום הרי בירושלמי (פאה פקד ו הלכה א) מצינו מחלוקת בין רבי יוחנן וריש לקיש: לדעת רבי יוחנן, הפקר לעניים ולא לעשירים אינו הפקר, אך הפקר לישראל ולא לגויים -

הוא הפקר. אולם לדעת ריש לקיש, אף הפקר לישראל ולא לגויים אינו הפקר. והכריע הנודע ביהודה (שם) שהלכה כריש לקיש, שאין הפקר מועיל כל עוד אינו שווה לכל אדם. נמצא אפוא, שאם בעל הבית הקפיד על העובדים הזרים, שוב אין זה נחשב הפקר, ולדעת הנודע ביהודה יהיה אסור ליטול מן הפסולת בלא רשותו.

פסולת הלוחות - רשות מיוחדת למשה רבנו

והנה מצינו אצל משה רבינו שנאמר לו מפי הגבורה (שמות לד א) 'פסל לך שני לוחות אבנים כראשונים', ופירש רש"י שהראהו הקדוש ברוך הוא מחצב ספרינו מתוך אהלו, ואמר לו פסולתן שלך יהא ומשם נתעשר משה (נדרים לה:). ותמה בעל שו"ת שבות יעקב בספרו עיון יעקב (בבא קמא שם): מדוע היה צורך ברשות מיוחדת מן השמים ליטול את הפסולת, והלא כבר נאמר בגמרא שמסתמי אבנים אין בהם משום גזל - וממילא הרי הפסולת שייכת למגוסר ולחותר, ולא היה צריך היתר מיוחד. [ובתעופות ראם (סימן קכד סק"ו) כתב שהקדוש ברוך הוא נתן למשה את הפסולת כשכר על שעתידי היה ללמד תורה שבכתב לישראל. ותמה על זה שם].

ותירץ העיון יעקב כי שונה היה עניין זה משאר פסולת אבנים, שכן לא מדובר באבנים רגילות אלא באבנים יקרות, ומסתמא בעל הבית מקפיד עליהן. ו'בעל הבית' שם - כל ישראל הם, שהרי הלוחות ניתנו לעם כולו. לכן נצרכה רשות מפורשת מאת השי"ת, כדי להפקיע את זכות הציבור וליתן למשה רשות מיוחדת. עוד הוסיף לבאר הטעם מדוע דווקא משה זכה בכך, לפי שהוא לא טל חלקו בבית מצרים, באותה שעה שהיה עסוק במצוות 'יקח משה את עצמות יוסף עמו'. ומאחר שיתר בני ישראל זכו לשכרם בבזיה - שכן עבודתם במצרים - ניתנה למשה מתנה זו במקומה, להיות לו עושר מן השמים. ואף הביא ראייה לכך מן הגמרא (סנהדרין גא:) המספרת כי גביהא בן פסיסא השיב לבני מצרים שבאו לתבוע את הבזיה, שאם יבוא לחשבון, יתנו הם שכר העבודה שעשו להם ישראל, ומוכח שהבזיה נחשבה לשכרם, ואילו למשה, שלא עבד, לא היה חלק בה. לכן נצרכה מתנה מיוחדת זו.

להלכה

עולה מהאמור, כי אף שבפסולת רגילה אין צורך בהיתר מפורש, ואף אם הקפיד בעל הבית על המניקים הערבים, הרי מסתבר שדבר זה נובע מאיבה ולא מהקפדה עקרונית על עצם הפסולת.

ומכל מקום במקום שבו יש סיבה להניח שבעל הבית מקפיד, נדרשת רשותו. ואמנם לדעת הש"ך (סימן שנה סק"א) נראה שיכול אדם ליטול משל חבירו אם ברור לו שחבירו יתרצה לכך אחר כך, ואין הדבר דומה לייאוש שלא מדעת, ששם הייאוש נעשה בעל כרחו. אולם כבר הבאנו (ראה בפרשת תולדות) שבמקום שיש שימוש המביא לכליוי החפץ, אסור להשתמש בו בלא רשות מפורשת.

ברם, בנידון זה, שבו מדובר בפועל הנוטל נסורת או פסולת שאין בה ממש ערך, ובעל הבית אינו מקפיד עליה רשאי הפועל ליטול לעצמו מן הפסולת, ואין בזה לא חשש גזל ולא צורך בהיתר נוסף, רק שלדעת הנודע ביהודה הגם שמותר לו לקחת ואין בזה משום גזל גם לא נעשה קנין שלו רק ברשות מפורשת, אבל הרבה אחרונים נחלקו על דבריו שהסכמה לקחת היא הסכמה שיקנה את הדבר לעצמו.

